

פילון

הפילוסופיה בשירות פרשנות המקרא

אלעד פילר

אֶרֶא

הסדרה לפילוסופיה יהודית

עורך הסדרה:
פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:
פרופ' זאב הרוי
פרופ' חנוך בן פזי

הפילוסופיה בשירות פרשנות המקרא

פילוסופיה כמשרתת התיאולוגיה בכתבי פילון

אלעד פילר

הוצאת אֶדְרָא

Elad Filler

Philosophy to the aid of biblical interpretation

Philosophy as a handmaiden of theology in Philo of
Alexandria's writings

הספר ראה אור בתמיכת:

המפעל לספרי יהדות (מקור) של מרכז הספר והספריות בישראל (ע"ר)
ובתמיכת משרד התרבות והספורט – מנהל התרבות

עיצוב עטיפה: **אבי אלקיים**

מסת"ב: 978-965-7773-36-9 ISBN:

© כל הזכויות למהדורה העברית שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתניתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"ג – 2022

© Copyright 2022 by Idra Publishing

Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>

<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

ליוחנן גלוקר

'מִי כָמֹהוּ מוֹרָה' (איוב לו, כב) 'דָּגוּל יִמְרָבָה' (שה"ש ה, י)

תוכן העניינים

9	הקדמה
14	רשימת קיצורים
15	פילון הפיתגוראי
15	האסכולה הפיתגוראית
16	ניאופיתגוראיזם
20	בריאת העולם והאריתמטיקה הפיתגוראית
21	הסדר בהיווצרות העולם: בריאה, רצון והשגחה
25	ששת ימי הבריאה
40	היום השביעי
	פילון האפלטוני (והסטואי)
47	הדיאלקטיקה אצל פילון
47	"מי שאינו יודע גיאומטריה, אל יכנס"
48	מונחי הדיאלקטיקה האפלטונית של הדיאלוגים המאוחרים אצל פילון
55	על 'היש' (τὸ ὄν) ו'האחד' (τὸ εἶν) ככינויים של האל אצל פילון
61	קטגוריות סטואיות בכתבי פילון
69	ה'סופיסטים'
69	הטיעון המשכנע והסביר (πιθανόν, εἰκός, εὐλογον)
73	εὐρεσις, εὐρεσιλογία, ἐνθύμημα, πίστις
81	הסופיסטים ולימודי היסוד
93	πιθανόν, εἰκός, εὐλογον והאמת המדעית
105	לוגיקה, דיאלקטיקה ו־σοφίσματα
108	כושר הדיבור וההתעלמות מן האמת
111	סופיזם ומראית העין: פיזיקה
123	סופיסטיקה, כוונה ומעשה: אתיקה
138	הבנת הטבע: חוסר הבנת הפיזיקה
143	חלוקת הפילוסופיה, ומקומה של הפרשנות האליגורית

150	הפילוסופיה האמיתית של משה
160	הערות
245	ביבליוגרפיה
259	כתבי פילון המוזכרים בספר
261	מפתח העניינים
271	מפתח שמות ומקומות

הקדמה

מבחינה רעיונית היסטורית עומד ספר זה על נוכחותה של חלק מן ההגות הפילוסופית שהיתה פופולרית בימיו של פילון בכתביה ובעיקר בפרשנותו לכתבי הקודש, ועל המשמעות התיאולוגית שפילון מייחס לה. השימוש שעשה פילון במדע הפופולרי של ימיו, כמו-גם הימנעותו משימוש בחלקים מסוימים של הפילוסופיה שהיו מקובלים בימיו, יסייעו להבנת הלך-מחשבתו ויאירו את השקפת עולמו באשר ליחס שבין תורה ומדע. במוקד עיוננו יעמדו מקומה המרכזי של האריתמטיקה הפיתגוראית,¹ לחם חוקה של התנועה הניאופיתגוראית שזכתה לתחייה בימיו של פילון, בחיבורו **על בריאת העולם** מזה, והימנעותו המפתיעה של פילון משימוש בדיאלקטיקה, שמצד הדין צריכה הייתה לתפוס מקום מרכזי בפרשנותו הפילוסופית, מזה. ההתעלמות של פילון מהדיאלקטיקה האפלטונית של הדיאלוגים המאוחרים, על-אף מרכזיותה עשויה לחשוף גישה אידיאולוגית ופותחת צוהר להבנת יחסו של 'פילון האפלטוני' לצדדים שונים של הדיאלוגים של אפלטון.

מן המפורסמות הוא שפילון חדור השפעות של אפלטון. אי אפשר לקרוא כמה עמודים של פילון בלי להיתקל בציטוטים ובהתייחסויות סמויות לדיאלוגים שונים בקורפוס האפלטוני. ואעפ"כ יש צדדים בכמה מן הדיאלוגים של אפלטון שנוכחותם אצל פילון כמעט ואינה ניכרת. אחד הצדדים של כתבי אפלטון שאינם מופיעים בצורה בולטת אצל פילון הוא הדיאלקטיקה של כמה מן הדיאלוגים המאוחרים, ובעיקר פרמנידס, סופיסט, פילבוס ופוליטיקוס. מעבר להיותו של פילון חדור השפעה אפלטונית, שימוש בדיאלקטיקה של הדיאלוגים המאוחרים מתבקש ממש, שכן מדובר באחד משלושת החלקים הגדולים של הפילוסופיה כפי שהיו מקובלים בימיו (הדיאלקטיקה, הפיזיקה, האתיקה).

השאלה העולה כאן היא מדוע אותם הצדדים הדיאלקטיים שבדיאלוגים המאוחרים של אפלטון אינם תופסים בכתבי פילון את אותו המקום שתופסים צדדים שונים של דיאלוגים אחרים, כגון סיפור בריאת העולם

בדיאלוג **טימאיוס** וכל הכרוך בו, או תורת האידיאות של דיאלוגים דוגמת **פוליטיאה**. האם החליט פילון מסיבותיו שלא להשתמש באותה דיאלקטיקה של הדיאלוגים המאוחרים? אי-השימוש של פילון באותם הדיאלוגים סביר לאור מקומם המוגבל של הדיאלוגים המאוחרים במערכת החינוך עד לזמנו של פילון. הדיאלוג **פרמנידס** החל לתפוס מקום מרכזי בחינוך הפילוסופי רק עם עלייתה של הפילוסופיה הניאופלטונית כמאתיים שנה אחרי זמנו של פילון. ככל הידוע לנו הדיאלוגים **פילבוס** ו**סופיסט** לא עמדו במרכזו של החינוך הפילוסופי ולא נקראו בדרך שיטתית בבתי הספר לפילוסופיה. יתכן אפוא שגם בחינוכו הפילוסופי של פילון, שאנחנו יודעים עליו כמעט ולא כלום, לא תפסו דיאלוגים אלה מקום חשוב.

המצב אינו שונה גם היום. דיאלוגים מאוחרים אלה חוץ מפוליטיקוס אינם מן הדיאלוגים הנקראים ונלמדים הרבה גם במחלקות לפילוסופיה. אין זה מקרה שעל דיאלוגים כמו **פוליטיאה**, **פידון**, **פיידרוס** והמשתה נכתבים כמעט כל שנה ספרים חדשים, ותרגומים חדשים באנגלית. על הדיאלוג **סופיסט** למשל יצאו לאור באנגלית פירושיהם של לואיס קמבל (שיצא לאור בשנת 1867),² תרגומו ופירושו החשוב של פרנסיס מק-דונאלד קורנפורד (1935),³ ופירושו החלקי של של ריצ'ארד בלאק (עקב מותו ב-1963) שפורסם ב-1975,⁴ כמו-גם פירושו של יעקב קליין (1977),⁵ קריאתו של סטנלי רוזן (1983),⁶ תרגומו ופירושו של סת' בנארדט (1986),⁷ ותרגומו וקריאתו של דיוויד אמביואל (2007).⁸ בשנת 1993 יצא לאור תרגום חדש לצרפתית של דיאלוג זה עם הערות המהוות פירוש חדש של נסטור-לואיס קורדרו.⁹ עם-זאת אין הדיאלוג הזה נכלל עדיין בסדרות היוצאות באנגלית של תרגומים מפורשים לדיאלוגים של אפלטון לצורכם של תלמידים לפילוסופיה כגון הסדרה היוצאת לאור באוקספורד. יתכן שעובדה זאת, שאותם דיאלוגים מאוחרים נמצאים לכל היותר בשוליהם של לימודי הפילוסופיה הבסיסיים, היא אחד הדברים שגרמו לכך שגם חוקרי פילון אינם נוטים לחפש אצלו את עקבותיהם של דיאלוגים אלה.

עיון בקורפוס הפילוני מעלה שפילון אף נמנע מלעשות שימוש בדיאלקטיקה הסטואית שהייתה מושלת בכיפה בתחום זה מן המאה השלישית לפסה"נ ועד לזמנו של פילון וקצת אחריו. בניסיון לפתור את שאלת הימנעותו הגורפת של פילון מהעיסוק הדיאלקטי והקשרה האפשרי לסופיסטים של ימיו מוקדש בספר זה פרק נרחב ליחסו של פילון לאותם אנשים שהוא מכנה אותם 'סופיסטים'. אנשים אלו מתוארים במקומות שונים בכתביו כאנטי-פילוסופים

היודעים רק להשתמש בטכסיסים שונים כדי לנצח את היריב, גם כאשר היריב עולה עליהם בעומק מחשבתו הפילוסופית. ברור שמאחורי התיאור הזה עומדת דמותו של הסופיסט הנצחון כפי שהיא מופיעה בהרבה דיאלוגים של אפלטון, ובעיקר באויתידמוס ובסופיסט. אך פילון משתמש בדימויים אלה לתיאור פילוסופים שונים ככל הנראה בני-זמנו. פילון הבין שאין סיכוי להלחם בסופיסטים שזכו בימיו, כפי שאנו שומעים מעדותו, לפופולריות רבה והמסכנים באמצעות פילוסופיה שקרית את הפילוסופיה (לחימה בסופיסטים תתאפשר אך ורק באמצעות כללי המשחק שהם הכתיבו), ומכאן גורמים נזק גם להבנת הפילוסופיה האמיתית הנעזרת בחלק הפיזי והאתי של הפילוסופיה. לצד התפיסות האפלטוניות והסטואית בעיצוב המחשבה של פילון חשוב לציין את הנימה הדתית וההיבט היהודי של מחשבתו.¹⁰ כפי שציין דייוויד רוניה (Runia)¹¹ בניגוד לגישה שאפיינה את חקר פילון בעבר, הרי זה ארבעה עשורים, ובעקבות ספרו החשוב של החוקר הצרפתי ולנטין ניקיפרובצקי (Nikiprowetzky)¹² רוב חוקרי פילון היום אווזים בדעה שפילון היה בראש ובראשונה פרשן של כתבי הקודש, ועם כל השימוש שפילון עושה בטרמינולוגיות ובתפיסות פילוסופיות עניינו העיקרי הוא תיאולוגי.¹³ לעומת היחס של פילון ל'סופיסטים' עומד יחסו לפילוסופים, דוגמת אפלטון, אשר מיצו את הטבע האנושי. אפשר ללמוד מאפלטון, כמו מהסטואים, ולהיעזר בו בעניינים קוסמולוגיים, פסיכולוגיים ואתיים, אך לא בדיאלקטיקה. נראה, שההימנעות של פילון מלעשות שימוש בדיאלקטיקה, וזאת אף במחיר של התעלמות מהדיאלוגים המאוחרים של אפלטון, נבעה מכך שקל לטעות בה, להטעות באמצעותה ובעיקר מכך שניתן לחשוב – בטעות, לדעתו – שעל-ידי אפשר לחשוף את האמת.

פילון המאמץ רעיונות פילוסופיים כעזר לפרשנותו על התורה לא מוכן לקבל את הצדדים הטכניים של הפילוסופיה, ובעיקר את הדיאלקטיקה, כי העושים כן מתחילים להיראות כמי שמקבלים מדע אשר באמצעותו ניתן להגיע לאמת, ואילו למעשה האמת נתונה אך ורק לתורת משה. כל עוד רעיונות פילוסופיים משמשים כ'רקחות וטבחות' לשירותה של הגבירה התוריית מה טוב, אך אין לערב רשויות בשום אופן ולהתייחס אל הרעיונות הפילוסופיים, בהם משתמש פילון כסיוע לפרשנותו האליגורית למקרא, כאילו האמת נתונה להם. האמת נמצאת אך ורק ברשות האל שבחר להתגלות לעמו באמצעות תורתו על-ידי משה. מכאן שעל החפץ באמת להתמקד בגבירה ולא בשפחות, שעם כל ערכן לא תובלנה אותו אל האמת הנכספת. על-כן על

האדם למצות את לימודי היסוד (הלימודים האנציקלופדיים) שיכשירו אותו לעיסוק המטאפיזי הגדול בתורת משה, אך את צפונותיה יגלה אך ורק לאחר שקיעת המאור השכלי שבו המִפְנָה בהסתלקותו מקום לזריחת המאור האלוהי. באמצעות בחינת יחסו המורכב של פילון לסופיסטים בני-זמנו לעומת יחסו לפילוסופים דוגמת אפלטון עומד הספר שלפנינו על מעמדה של הפילוסופיה כמשרתת התיאולוגיה בכתבי פילון. השימוש הרב שעשה פילון באריתמטיקה הפיתגוראית שהייתה אהודה בימיו והיא משוקעת בפרשנותו המקראית לבריאת העולם, לצד התעלמותו מהדיאלקטיקה האפלטונית המאוחרת חושפים גישה אידיאולוגית לפיה אמנם רעיונות פילוסופיים יכולים לשמש כרקחות וטבחות לתורה, אך לתורה בלבד נתונה האמת. כבן התרבות ההלניסטית שהתחנך על אוצרותיה וכיהודי שהעיסוק התיאולוגי עמד בראש מעיניו מתגלה פילון כמי שאימץ בחום את האריתמטיקה הפיתגוראית כמסייעת להבנת כתבי הקודש וכתורמת להבנה שהתורה (אשר לפירושה הקדיש פילון את מירב שנותיו) אינה סותרת את המדע. עם-זאת, פילון דחה את העיסוק הדיאלקטי, גם האפלטוני וגם הסטואי, העלול להטעות את האדם ולטעת בו מחשבות שוא שאינן עולות בקנה אחד עם אושיות אמונתו הדתית.

נמצאנו למדים שכהלניסט הלן באוהלה של התורה וקורא את פסוקיה מבעד לעדשות המדע ההלני האמין פילון באמת ובתמים בתיאום ביניהם. בהתאם להשקפת עולמו, לפיה המדע לא רק שאינו סותר את התורה אלא אף מסייע להבנתה, נעזר פילון במדעים האנציקלופדיים שהיה בהם כדי להאיר את צפונותיה של תורת משה. עם זאת, כאשר פילון זיהה שהעיסוק הדיאלקטי (הנמנה עם לימודי היסוד המזוהים בפרשנותו האליגורית עם הַגֶּר) עלול להיחשב כחלופה להשגת האמת ובכך לערער על בכורתה של התורה, דחה אותו. להבדיל מתורת משה, הפילוסופיה היוונית לא ניתנה מסיני, ועל-כן חובתו הדתית של פילון הייתה לזרוק את קליפתה (גם במחיר היותה של הדיאלקטיקה אחד משלושת חלקי הפילוסופיה המקובלים בימיו), שהרי אל לה לשפחה לערער על מעמדה של הגבירה אלא לדעת את מקומה! תעמוד הפילוסופיה לשירותה של פרשנות המקרא ואם לאו כאן תהא קבורתה. לפילון הייתה הפילוסופיה כחומר ביד היוצר, ברצותו הרחוב וברצותו קיצר. זיכון הפילוסופיה מסיגיה בדיוניו של פילון, והדרך בה מָצָה את עסיס רימון החוכמות והטמיעו בפרשנותו המקראית, חושפים את יסודות הגותו הדתית היהודית ומאירים את טיב היחסים שבין פילון הפיתגוראי, האפלטוני והיהודי.

שלושה חלקים לספר זה. החלק הראשון עוסק בהשפעת האריתמטיקה הפיתגוראית על פרשנות המקרא של פילון הבאה לידי ביטוי בספרו על בריאת העולם. החלקים הבאים, המבוססים על עבודת דוקטורט על הדיאלקטיקה אצל פילון שנכתבה בהנחיית פרופ' יוחנן גלוקר, עוסקים בבעיה שרמזתי עליה זה עתה: היעדר העיסוק של פילון בדיאלקטיקה (החלק השני). באמצעות ניתוח דמותם המורכבת של 'הסופיסטים' בני זמנו של פילון מנסה החלק השלישי לחשוף את הסיבה להתעלמותו של פילון מהעיסוק בדיאלקטיקה אפלטונית וסטואית. את הספר חותם דיון על הפילוסופיה האמיתית של משה לפי פילון. המקור היווני של כתבי פילון המצוטט לאורך הספר (ומופיע בדרך-כלל בהערות) הוא של ההוצאה הביקורתית הגדולה של ליאופולד כהן ופאול וונדלנד, שהיא עדיין ההוצאה הטובה ביותר של כתבי פילון ביוונית: *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*. Edd. Leopoldus Cohn, Paulus Wendland et Sigismundus Reiter. 6 vols. (Berlin: Georg Reimer, 1896-1915). תרגומו העברי של פילון (לעיתים בשינויים) לקוח מכתבי פילון האלכסנדרוני, בעריכת סוזן דניאל-נטף, יהושע עמיר ומארן ניהוף שיצאו לאור על-ידי מוסד ביאליק והאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשמ"ו-תשע"ה. כבוד הוא לי להקדיש ספר זה בתודה ויקר למורה דרכי בנתיבי הפילוסופיה היוונית – פרופ' יוחנן גלוקר. פרופ' גלוקר קרא חלקים מכתב היד והערותיו החשובות היו לי לעזר רב. רוב תודות להוצאת אדרא וביחוד לעורכה האקדמי הראשי – פרופ' אבי אלקיים, על העניין שהביע בפרסום הספר והתקנתו הנאה ולאלי אורן על מקצועיותו הרבה בהתקנת הספר לדפוס. תודתי למוסד ביאליק והאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים על אישור השימוש בתרגום כתבי פילון שבהוצאתם. תודה למפעל לספרי יהדות של מרכז הספר והספריות ומשרד התרבות והספורט על תמיכתם בהוצאת הספר לאור.

אלעד פילר

לוד, תשפ"ב